

Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi

Journal of Turkish Language and Literature

Araştırma Makalesi | Research Article

Open Access

Harezm Türkçesi Metinlerinde Görülen Eski Türkçe /-d, -d-/ > /-z, -z-/ Ses Değişimi Üzerine

On the Sound Shift Old Turkic /-d, -d-/ > /-z, -z-/ in Khwarezm Turkic Texts

Fatih Kurtulmuş¹

¹ Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ardahan, Türkiye

Öz

Türkler, tarih boyunca Asya ve Avrasya'nın geniş bir bölgesinde yoğun göç hareketleri ve savaşlar yaşamış; bu süreçte hem siyasi hem de kültürel değişimlerle karşı karşıya kalmışlardır. Bu değişimler doğrudan dilsel yapıya da etki etmiş ve lehçeler arası ilişkiler çok karmaşık bir hâle gelmiştir. Hatta bazı durumlarda kimi lehçelerin tamamen kaybolmasıyla da sonuçlanmıştır. Harezm bölgesi, 6. yüzyılda Köktürklerin hâkimiyetine girmesiyle Türkleşmeye başlamıştır. 13. yüzyılda Moğol saldırılarıyla birlikte meydana gelen yeni göç dalgaları, bölgedeki Türk nüfusunu birbirine karıştırmış ve farklı Türk lehçelerinin bir arada konuşulduğu bir coğrafya hâline getirmiştir. Farklı Türk boylarının bir arada yaşayışı dilin kendine has otantik ve -bazı durumlarda- karmaşık yapısını oluşturmuştur. Zaman içerisinde Türkçe eser verme geleneği ile birlikte Harezm bölgesi önemli bir kültür merkezi hâline gelmiştir. Bu makalede Kâşgarlı Mahmud zamanında bilinen ve özellikle Suvar, Yimek, bazı Kıpçak ve Bulgar boylarında rastlanan Eski Türkçe /-d, -d-/ Harezm Türkçesi /-z, -z-/ ses değişiminin dönem eserlerindeki durumu ele alınacaktır. Harezm Türkçesine ait tüm eserler tarandığında yalnızca Anonim Tefsir ve Kısasü'l-Enbiyâ'da karşılaşılan bu değişimin fazla sayıda örnek kelimeye görüldüğü saptanmıştır. Anonim Tefsir'de 25 kelimede ve 53 örnek, Kısasü'l-Enbiyâ'nın farklı nüshalarında ise toplam 24 kelimede ve 61 örnek tespit edilmiştir. Bu değişimin olası sebepleri tespit edilmeye çalışılacaktır. Ayrıca lehçeler arası temas ve eskicilik durumları bakımından meselenin farklı boyutları tartışılacaktır.

Abstract

Throughout history, Turks have experienced significant migration and conflict across a wide region of Asia and Eurasia. These movements have led to considerable political and cultural changes, which have, in turn, affected the linguistic structures and the relationships between dialects. In some instances, this has even resulted in the complete disappearance of certain dialects. With the arrival of various Turkic tribes, particularly the Oghuz and Kipchak, the Khwarezm region began to adopt Turkic characteristics. Subsequent waves of migration further mixed the Turkic population, creating a landscape where different Turkic dialects coexisted. This coexistence has resulted in a unique and, at times, complex linguistic structure. Over time, Khwarezm has become an important cultural center with a rich tradition of publishing works in Turkish. This article examines the status of the Old Turkic sound change /-d, -d-/ > /-z, -z-/ as observed during the Khwarezm Turkic period, particularly noted by Kashgarli Mahmud and prevalent in the Suvar, Yimek, and some Kipchak and Bulgarian tribes. We will analyze works from this period to discuss the reasons for this change, which appears in 25 words and 53 examples in the Anonymous Tafsir, and 24 words and 61 examples in certain copies of Kısasü'l-Enbiyâ. Additionally, we aim to uncover the contact between dialects and instances of archaism.

Anahtar Kelimeler

Harezm Türkçesi • ses değişimi • Kısasü'l-Enbiyâ • Anonim Tefsir • lehçe ilişkileri

Keywords

Khorezmian Turkic • sound change • Qisas al-Anbiyâ • Anonymous Tafsir • dialect relations

Atıf | Citation: Kurtulmuş, Fatih. "On the Sound Shift Old Turkic /-d, -d-/ > /-z, -z-/ in Khwarezm Turkic Texts". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi-Journal of Turkish Language and Literature* 65, no. 1 (2025): 49-69. <https://doi.org/10.26650/TUDED2025-1571563>

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Kurtulmuş, F.

Sorumlu Yazar | Corresponding author: Fatih Kurtulmuş kurtulmusfatih@hotmail.com

Extended Abstract

Turks have been in a constant state of migration for various reasons since the earliest times of history. Throughout this period, significant wars and migratory movements have occurred across nearly all of Eurasia. These large and small movements have caused Turkish tribes to intermingle, leading to the gradual disappearance of some smaller tribes among dominant ones, the dispersal of dominant elements, or alliances with other tribes to subjugate stronger groups. Migrations naturally have numerous consequences, including various changes in linguistic structures. Most importantly, these movements have facilitated constant contact and interaction among Turkish tribes and dialects through the borrowing of many elements in phonology, morphology and vocabulary elements.

One sound change frequently used as a criterion for the historical and contemporary classification of dialects is the evolution of the /d/ sound in Old Turkish. The transformations that /d/ undergoes depending on its position at the beginning, middle, or end of a word delineate fine boundaries between dialects and serve as distinctive features.

Studies on Khwarezm Turkish generally report that the /d/ sound in Old Turkic transformed into /d/ or /y/ during this period. Usta (1989) and Boeschoten (2022) note the presence of /z/ in Khwarezm Turkish but do not explain why it occurs. How should this sound, which theoretically should not appear in Khwarezm Turkic works, be understood? Is it merely a typographical error involving (z) zel / (z) ze, or does it represent a feature of another dialect or an archaic remnant?

This study focuses on the sound change (Old Turkic /d/ > Khwarezm Turkic /z/) that, under normal circumstances, should not be present in the Khwarezm region, and tries to investigate the reasons for its occurrence. Several possible explanations can be considered.

- This change may be absent in Khwarezm Turkish. However, the primary reason for its occurrence could be that the authors of the works originated from the Suvar, some Kipchak, Yimek, and Bulgarian tribes, reflecting their dialectal features in their writings. This situation can be attributed to dialectal influences rather than being a characteristic of Khwarezm Turkish.

- Some books that circulated during Rabguzî's lifetime have not survived to the present day. Rabguzî may have drawn from these texts, which may have been written in the azak dialect in the Idyll basin. Like other Turkic tribes in Central Asia, the conversion of this region to Islam dates back to the 9th-10th century. Therefore, it is possible that copies of the Qur'an, the foundational text of Islam, or texts such as Kısasü'l Enbiyâ, which recount the lives of the prophets, were originally written in the Azak dialect. As these unknown copies disappeared over time, they may have left traces that are observable in other works before their extinction.

The grammar of Khwarezm Turkish can be elucidated through contemporary text editions of works from that period. In a region like Khwarezm, where tribes have historically intertwined, intense dialectal contact disrupts homogeneity within the dialect. This situation suggests that copies of the works from this period should be published separately, with all non-standard features identified and analyzed. Determining dialectal differences through such a study will enhance our understanding of Khwarezm Turkish and may contribute to a comprehensive understanding of its grammar in future research.

Giriş

Türkler tarihin en eski zamanlarından beri pek çok sebepten dolayı sürekli göç hâlinde olmuşlardır. Tarih boyunca Sibiryâ'dan Balkanlar'a, Çin'den Kuzey Afrika'ya kadar neredeyse tüm Avrasya boyunca büyük savaşlar ve göç hareketleri yaşanmıştır. Findley, Türklerin gerçekleştirdiği göç hareketlerini doğudan batıya tüm Asya'yı aşan bir otobüse benzetmiştir ve bu uzun yolculukta pek çok durak olduğunu, duraklarda inen ve binen birçok yolcu bulunduğunu belirterek otobüse de "Trans-Asya Türk Otobüsü" adını vermiştir.¹ Türklerin tarih boyunca gerçekleştirdiği göçleri otobüs-durak benzetmesiyle izah etmeye çalışmıştır. Göçlerin görünen ya da görünmeyen birçok nedeni bulunmaktadır.² İzgi, göç olgusunu tek bir sebebe indirgemenin mümkün olmadığını belirterek iktisadi sıkıntıların ortaya çıkması, Orta Asya'da meydana gelen kuraklık ve iklim şartlarının elverişsizliği, nüfusun artması, otlakların yetersizliği ve Türk boylarının sürekli birbirleriyle savaş hâlinde olması gibi sebeplerle göçleri açıklamıştır.³ Türk tarihinde görülen küçük büyük göç hareketleri, Türk boylarının birbirleriyle karışmasına ve bu karışma neticesinde bazen küçük boyların zamanla eriyip baskın boyun arasında kaybolmasına bazen hâkim unsurların gücünü kaybedip dağılmasına veya yer değiştirmesine, bazen de diğer boylarla ittifak edip daha güçlü bir boya baş eğdirilmesine sebep olmuştur.⁴ Göçlerin dilsel yapıda çeşitli değişimlere yol açmak başta olmak üzere pek çok sonucu görülmektedir. Yabancı dillerin etkisinin yanı sıra, boylar arası lehçe ve ağız karışmalarının temelinde de bu etkileşim yatmaktadır. En önemlisi bu hareketlerin neticesinde boylar arasında sürekli temas meydana gelmiş ve tarih boyunca lehçeler arasında ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığında pek çok ögenin birbirlerinden kopyalanmasıyla beraber şekillendiği görülmüştür. Bir diğer husus kalabalık boyların küçük boyları himayesi/etkisi altına alması ve sonucunda pek çok ağız ve lehçenin tarih sahnesinden silinmesidir. Bunlardan bazıları silinirken kimi özelliklerini hâkim unsurun diline miras olarak bırakmıştır.

Golden⁵ tarih boyunca Türk dilinde görülen iç çeşitliliğin çok fazla oluşunu geniş dağılıma ve Türkçe konuşan halkların Proto-Türkçe zamanından yakın zamana değin konar göçer yaşam tarzına bağlamaktadır. Bu durum doğal olarak lehçelerin temas neticesinde karışmasına, buna bağlı olarak değişmesine ve bazılarının da zaman içerisinde yok olmasına yol açmıştır. Türk dili tarihi incelemelerinde ve çağdaş lehçe araştırmalarında bazı Türk lehçeleri daha izole bölgelerde varlığını devam ettirirken bazı lehçeler gerek siyasi gerek kültürel gerekse de dinî olarak önemli tarihsel merkezlerde olmuşlar ve bu da dilsel yapıda pek çok önemli değişikliğe sebep olmuştur. Örneğin 10. ila 14. yüzyıl arasında Harezmi bölgesinin karmaşık siyasi yapısı lehçe temasını arttıran bir etken olarak görülmektedir. Siyasi karmaşa ve boyların hareketli yapısı, bölgede muayyen bir lehçe oluşmasından ziyade Harezmi Türkçesinin çeşitli lehçe özelliklerini içerisinde barındıran bir nevi karışık unsurların görüldüğü bir lehçe hâline getirmiştir. Günümüzdeki lehçelerden örnek gösterilecek olunursa Sibiryâ/Halaç bölgesi lehçeleri nispeten daha izole bölgelerde olduğu için bir nevi dil-içi temasa karşı daha az temas bölgesi içerisinde yer almaktadırlar.

¹Carter Vaughn Findley, *Dünya Tarihinde Türkler* (İstanbul: Kitapyayinevi, 2008), 13.

²Türklerin göç hareketleri için ayrıca bk. Peter Benjamin Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş* (İstanbul: Ötüken, 2013); İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (İstanbul: Ötüken, 2016); Joo-Yup Lee, *The Turkic Peoples in World History* (New York: Routledge, 2023).

³Özkan İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017), 156.

⁴Türklerin birbirleriyle mücadelelerini anlatan ve yakın zamanda çıkmış bir kitap için bk. Murat Özkan ve Mesut Karakulak, ed., *Türk'ün Türk'le Savaşı: Asya'dan Anadolu'ya Türkler Arasındaki İktidar Mücadelesi*, (İstanbul: Kronik Kitap, 2023).

⁵Peter Benjamin Golden, "The Turkic Peoples: A Historical Sketch", *The Turkic Languages* içinde, ed. Lars Johanson ve Éva Ágnes Csató Johanson (New York: Routledge, 1998), 16-29.

Harezmi bölgesinde yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde bu bölgede milattan önce 2500'lerde Türkler yaşamış olmalıdır.⁶ Kafesoğlu ise M.Ö. 1300-1000 yılları sıralarında bir kısım Türklerin Türkistan-Harezmi sahalarında bulunduğunu ve daha sonra Hint Avrupalıların bu bölgeye yerleştiğini belirtmektedir.⁷ Eckmann⁸ ve Togan⁹ gibi araştırmacılar bölgenin Türkleşmesini Oğuzlar ve Kıpçaklar tarafından M.S. 11-12. yüzyıllarda tarihlendirirken Ata onların aksine İran tarihi kaynakları ve Arap coğrafyacıların eserlerine referansta bulunarak bölgenin tarihini Maverâünnehr ve Fergana'nın bir kısmı ile Kaşgar, Hoten ve Harezmi'nin içinde yer aldığı Batı Türkistan'ın önemli yerlerinin 6. yüzyılda Köktürklerle bağlandığını ve bu dönemde Harezmi'nin Türkleşmeye başladığını belirtmektedir.¹⁰

Harezmi bölgesinin altıncı yüzyılda Türkleşmeye başladığı göz önüne alındığında, bölgede Türkçe eserlerin yaklaşık 13. yüzyılda ortaya çıktığı görülmektedir. Her ne kadar Gazneli ve Selçuklu Devleti birer Türk devleti olarak tarih sahnesine çıkmış olsalar da dönemin edebi ve siyasi geleneği olan Arapça ve Farsça gibi dilleri tercih ederek Türkçenin Harezmi bölgesinde yazı dili oluşunu birkaç yüzyıl geciktirmişlerdir. Meydana gelen tarihî hadiseler sonucunda pek çok Türk boyu iç içe geçmiş ve Türk dilinin bölgedeki varlığı homojen yapısını kaybetmiştir. Harezmi bölgesinin farklı boylara ev sahipliği yapması Harezmi Türkçesi'nin kendine has karakterini oluşturmuştur. Argunşah da Harezmi bölgesinin 11-12. yüzyıllarda başta Oğuzlar ve Kıpçaklar olmak üzere çeşitli Türk boylarının yerleşimi ile tamamen Türkleştiğini, 13. yüzyılın başlarında meydana gelen Moğol istilasını ile oluşan yeni göçlerle bölgede nüfus yoğunlaşması olduğunu, dolayısıyla farklı Türk lehçelerinin bir arada konuşulduğu bir coğrafya hâline geldiğini belirterek Harezmi bölgesinin ve Türkçesinin o dönemdeki genel panoramasını çizmiştir.¹¹ Golden da diller ve halklar arasındaki ilişkinin zamansal derinlik ve karşılıklı etkileşim ile meydana gelen tabakalaşmasını ve yeni halkların ortaya çıkmasını şöyle özetlemiştir:

Orta Asya tarihinin ziyadesiyle gösterdiği gibi, Orta çağ ve günümüz "halkları" zaman içinde kaynaşmış müteaddit etnik ve dil tabakalarının mahsulüdür ve bilhassa modern zamanlardaki gibi büyük çapta siyasi hesaplamalarla bir araya gelmişlerdir. Dil yayılmasının hangi araçlarla gerçekleştiği her zaman aşikâr değildir. Fetih, toplu göç ve bir halkın başka bir halk tarafından toptan yer değiştirmeye zorlanması bir örnektir. Diğer bir örnek de tedricî sızma, karşılıklı münasebetler neticesinde ortaya çıkan iki dillilikle kendini gösterir. Göçmen topluluklar, genellikle geniş etnik ve karşılıklı dil münasebetlerinin mahsulüdür. Her yeni hareketle birlikte etnik isim ve bu isimle alakalı olarak değişen dil, bayrak yarışında bir başka kümeleşmeye devredilebilir. Neticede aynı ismi taşıyan ve müşterek bir dilin türlerini konuşan halkların aslında birden fazla ve farklı menşeleri olabileceği ihtimal dâhilindedir. Halkların hareketi, girift bir mozaik vücuda getirmiştir. Bugün gördüğümüz etnik-dil haritası, binlerce yılda meydana gelmiş kaynaşmanın zaman içinde belli bir noktada yalnızca bir anlık görüntüsünü aksettirmektedir. Halkların teşekkülü, devam eden bir süreçtir.¹²

Golden'a göre halkların oluşumunun devam eden bir süreç oluşu ve aynı zamanda dillerin de sürekli yeniden yaratılması anlamına gelmektedir. Nispeten daha eski zamanlara kıyasla -Sovyet politikaları hariç tutulursa- son birkaç yüzyıldır Türk toplulukları arasında büyük bir göç hareketinin olmaması ve bağımsız ve özerk Türk devletlerinin birbirleriyle barış ve uyum içerisinde olması lehçeler arası sınırların daha net çizilmesine imkân vermiştir.

Türklük bilimi araştırmalarının erken zamanlarında tarihî lehçelere ait temel metinler yayınlanmamış olduğu için ve Çağdaş Türk lehçeleri hakkında daha kısıtlı bilgiye sahip olunmasından dolayı Türk dillerinin

⁶Sergey Pavlovich Tolstov, *Scythians of the Aral Sea and Khorezm* (Moskova, 1960), 56; aktaran İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, 157.

⁷İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü* (İstanbul: Ötüken, 2016), 51.

⁸János Eckmann, "Harezmi Türkçesi", *Tarihi Türk Şiveleri* içinde, ed. Mehmet Akalın (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1998), 173.

⁹Zeki Velidî Togan, *Horezm Kültürü Vesikaları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1951), 33.

¹⁰Aysu Ata, *Çağatay Türkçesinin İlk Devresi Harezmi-Altın Ordu Türkçesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2016), 9.

¹¹Mustafa Argunşah, "Memluk Sahasında Harezmi-Altınordu Türkçesi Etkisinde Yazılan Eserler", *Orta Türkçe Döneminin İlk Evresi: Sorunları ve Çözüm Örnekleriyle Harezmi Türkçesi* içinde, ed. Yaşar Şimşek, (Ankara: Akçağ, 2021), 43.

¹²Peter Benjamin Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya* (İstanbul: Ötüken, 2018), 25.

eş ve art zamanlı tasnif denemelerinde farklılıklar görülmüştür. Zaman içerisinde hem tarihî hem çağdaş lehçelere ait bilgi birikiminin artışı ile günden güne daha detaylı bilgi sahibi olunmasıyla birlikte pek çok yeni tasnif denemesi yapılmıştır. Bu durum dilin tarihî ve çağdaş yönlerden daha iyi anlaşılmasına ve dilde iç bakışın zenginliğine katkıda bulunmuştur. İlk olarak Ali Şîr Nevâî'de "Harizmîçe Türk Tili" ifadesiyle görülen Harezmi Türkçesi dönemini çeşitli araştırmacılar farklı isimlerle anmışlardır: Togan "Harezmi Türkçesi"¹³; Samoyloviç "Oğuz-Kıpçak Devri"¹⁴; Köprülü "İlk Çağatay Devri"¹⁵; Eckmann "Harezmi Türkçesi"¹⁶; Caferoğlu "Harezmi (Altun-Ordu) Türkçesi"¹⁷; Ata "Çağatay Türkçesinin ilk devresi Harezmi Türkçesi ve Harezmi Altınordu Türkçesi"¹⁸. En güncel araştırmalardan birisi olan Öztürk'ün çalışmasında Doğu Türk yazı geleneğinin devamlılığı temelinde kendine özgü dil özelliklerinin de üretildiği, aynı zamanda Oğuzca ve Kıpçakça unsurların da yer yer tespit edilebildiği bir yazı dili olarak herhangi bir geçiş dönemini temsil etmemekle birlikte Harezmi Türkçesinin kendine has müşterek ve standart bir yazı dili olduğu gösterilmeye çalışılmıştır.¹⁹

Harezmi Türkçesi sadece Harezmi bölgesiyle sınırlı kalmamış; Caferoğlu²⁰ ve Kurtulmuş²¹ İran coğrafyasını, Onur²² da İdil boylarını bu kapsama dahil ederek Harezmi Türkçesi ile eser verilen coğrafyayı genişletmişlerdir.

1. /d/ > /d²³/ ~ /y/ ~ /z/ ses değişimi hakkında:²⁴

Zamansal ve mekânsal açıdan tarih boyunca çok geniş bir alana yayılan Türk dilinin tasnifi oldukça güç olmuştur. Tarihî derinlik ve coğrafi genişliğin yanı sıra Türk boylarının çeşitli sebepler ile gerçekleştirmiş oldukları göçler de Türk dilinin sınıflandırılmasında zorluklara neden olmuş ve Türkoloji tarihi boyunca farklı araştırmacılar tarafından onlarca sınıflandırma denemesi yapılmıştır. Sınıflandırmalarda bazen coğrafya, bazen etnik unsurlar ön plana çıkarken bazen seslik özellikler öncelenmiş bazen de morfolojik ve leksik veriler göz önünde tutulmuştur. Türk yazı dillerinin tarihsel ve çağdaş sınıflandırılması yapılırken sıklıkla ölçüt olarak kullanılan ses değişimlerinden birisi de Eski Türkçedeki /d/ sesinin tarihsel gelişimidir. /d/ sesinin kelime başı, ortası ve sonundaki durumuna göre geçirmiş olduğu değişimler lehçeler arası ince sınırları çizmekte ve ayırıcı unsurlardan birisi olarak görülmektedir.

Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi* adlı eserinde /d/ sesinin Eski Türkçe ve Çağdaş Türk dillerindeki değişimlerinden bahsetmiştir. Çalışmanın dikkat çekici yönü Eski Türkçe iki ünlü arası /-d-/ sesinin /*z/ sesinden geliştiğini ileri sürmüştür.²⁵

Eski Türkçe /d/ > Orta Türkçe /d/ ~ /y/ ~ /z/ değişiminin Kâşgarlı Mahmud zamanından beri var olduğu bilinmektedir. Kâşgarlı'nın değişim hakkındaki görüşü ve değişimin görüldüğü boyların yaşadıkları bölgeleri haritayla da desteklemesi yaşadığı dönemdeki lehçe sınırlarını göstermesi bakımından oldukça önemlidir:

Yağma, Toxsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuzlar bütün zel'leri /y/'ye çevirmekte birleşmişlerdir. Bunlar zel'i hiç kullanmazlar (...) Yine Çiğil ve diğer Türklerdeki bütün zel'ler; bazı Kıpçak, Yemek, Suvar

¹³Zeki Velidî Togan, "Harezmi'de Yazılmış Eski Türkçe eserler", *Türkiyat Mecmuası* 2 (1928): 315-46.

¹⁴Aleksandr Nikolayevič Samoyloviç, "Orta Asya Edebi Türkçesinin Tarihine Dair", çev. Abdülkadir İnan, *Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yıllık Çalışmaları Cilt 1'den Ayrı Basım*, 1942, 74-94.

¹⁵Mehmet Fuad Köprülü, "Çağatay Edebiyatı", *İslam Ansiklopedisi* içinde (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1945).

¹⁶Eckmann, "Harezmi Türkçesi".

¹⁷Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi* (İstanbul: Enderun, 1984).

¹⁸Ata, *Çağatay Türkçesinin İlk Devresi Harezmi-Altın Ordu Türkçesi*.

¹⁹Abdülkadir Öztürk, "Harezmi Türkçesi Bir Geçiş Dönemi Türkçesi Midir?", *Orta Türkçe Döneminin İlk Evresi: Sorunları ve Çözüm Örnekleriyle Harezmi Türkçesi içinde*, ed. Yaşar Şimşek, 1708 (Ankara: Akçağ, 2021), 167-76.

²⁰Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*.

²¹Fatih Kurtulmuş, "Tansukname-i İlhanî (Giriş-Metin-Notlar-Sözlük)" (Doktora Tezi, Ardahan Üniversitesi, 2020) Ulusal Tez Merkezi (644979).

²²Samet Onur, "Harezmi Türkçesinin İdil Boyundaki Tarihî Seyri ve Nasihatü's-Sâlihîn (İnceleme-Tenkitli Metin-Aktarım-Dizin-Tip-kıbasım)" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2023), Ulusal Tez Merkezi (812182).

²³Bu çalışmada (:) işareti /d/ ve (:) işareti /z/ seslerini karşılamaktadır. Araştırmacılar (:) işareti için /d, z, ð, d, q/ gibi farklı çeviri yazı işaretleri kullanmışlardır. Burada (:) sesi için /d/ işareti tercih edilmiştir.

²⁴Alıntı kelimelerdeki durum çalışmanın kapsamı dışındadır.

²⁵Günay Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2010), 166.

ve Bulgarlar, Rus'a ve Rum'a kadar uzananlar tarafından z'ye çevrilir (...) Özetle, Çiğil lehçesindeki zel; Yağma, Toxsi, Oğuz ve Çin'e doğru yükselirken bazı Arguların lehçelerinde ye'dir; Kıpçaklar'ın ve Rum'a doğru alçalırken diğerlerinin lehçelerinde ze'dir. Bunların her birini yerinde açıklayacağız.²⁶

Kâşgarlı Mahmud /d/ sesini /z/'ye çeviren lehçeler hakkında bilgi verirken Bulgarları da *azağ* grubuna dahil etmektedir. Kâşgarlı; "Rum'a yakın olan Bulgar, Suvar ve Peçeneklerin dilinin kelimelerin uçları aynı tarzda düşürülmüş bir Türkçe olduğunu ve Yimek ve Başgırtların dili için ise Kırkız, Kırçak, Oguz, Toxsi, Yagma, Çiğil, Ugrak ve Çarukların ortak ve katıksız Türkçesine yakınlığını" belirtmiştir.²⁷ Kâşgarlı'nın haritasına göre *azağ* lehçesini konuşan Bulgar ile bazı Kıpçak ve Suvar boyları birbirine yakın olarak gösterilmiştir. Ancak Türk dili tarihi içerisinde lehçe tasnifleri yapılırken yakın bölgelerde farklı lehçe grupları olabilir. Örneğin günümüzde Oğuz grubunu temsilen Türkmenistan, Karluk grubunu temsilen Özbekistan ve Kıpçak grubunu temsilen Kazakistan birbirleriyle sınırdaş ülkeler olmalarına rağmen sınır boyları üç farklı lehçe grubunu temsil etmektedir. Günümüzde Çuvaşça ile temsil edilen Eski Bulgar Türkçesi /r/ = Genel Türkçe /z/ ses denkliği göz önüne alındığında Kâşgarlı'nın vermiş olduğu boylardan /r/ ağzını konuşan Bulgarları iyi tanımadığı ve /r/'li örneklerini de doğal olarak kestiremediği düşünülebilir. Türk dili tarihinde ilk bölünme Bayesian metoduna göre 2119 (yaklaşık olarak 2000-2500) yıl önce Bulgar Türkçesi ile gerçekleşmiş olmalıdır.²⁸ Kâşgarlı'nın yaşadığı dönemde /*r/'li örneklerin İdil boyunda bir yerlerde ve birileri tarafından konuşuluyor olması gerektir. /r/= /z/ ses denkleğinin ortaya çıkması için ise ancak 19. yüzyılın ilk yarısında W. Schott tarafından keşfedilmesi beklenecektir. Kâşgarlı'nın Yimek (Kimek) bağlantısı kurması da ilginçtir. Yimek bozkırı İrtiş havzasında yer almaktadır. İdil boyları ile İrtiş nehirleri arası kuş uçuşu mesafe yaklaşık olarak 3000 kilometre olduğu göz önüne alındığında her iki bölgede de *azağ* lehçesine ait örneklerin bulunması tarihi vesikalarda belirtilen göç hadisesini doğrular niteliktedir. Ayrıca Günümüz Volga-Bulgarlarının genetik akrabalığı Güney Sibirya bölgesiyle büyük benzerlik taşımaktadır.²⁹

Dîvânü Lugâtî't-Türk'te tespit edilen ve Kâşgarlı'nın sınıflandırmasına göre /d/~/y/~/z/ örneklerinin lehçelerdeki durumu şöyledir:³⁰

Tablo 1

Dîvânü Lugâtî't-Türk'te tespit edilen /d/ /y/ /z/ örnekleri

Çiğil ve Türklerde	Oğuzlar, Yağma, Toxsi, Kıpçak, Yabaku, Bazı Kıpçak, Yimek, Suvar, Bulgar, Rus'a ve Rum'a kadar uzananlarda	
d / d	y	z
<i>ađak</i> "ayak" (27)	<i>ayak</i> (54)	<i>azağ</i> (27)
<i>ağıg</i> "ayı" (54)	<i>ayıg</i> (54)	
<i>ağın</i> "başka" (62)	<i>ayruk</i> (69)	
<i>ağrık</i> "ayrık otu" (69)	<i>ayrık</i> (69)	
<i>ağrış-</i> "ayrışmak" (123-138)	<i>ayrıř-</i> (138)	
<i>bađram</i> "bayram günü" (522)	<i>bayram</i> (522)	
<i>bedüt-</i> "büyütmek" (416)	<i>büyüt-</i> (416)	
emph [bođun] "kavim" (201)	<i>boyun</i> (519)	
<i>kađgur-</i> "kaygılanmak" (363)	<i>kaygur-</i> (363-530)	
<i>kağın</i> "hısım, kayın, akraba" (27)	<i>kayın</i> (27)	<i>kazın</i> (203)

²⁶Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâtî't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2014), 12.

²⁷Ercilasun ve Akkoyunlu, 11.

²⁸Alexander Savelyev, "A Bayesian Approach to the Classification of the Turkic Languages", *The Oxford Guide to the Transeurasian Languages* içinde, ed. Martine Robbeets ve Alexander Savelyev (Oxford University Press, 2020), 115-24, <https://doi.org/10.1093/oso/9780198804628.003.0010>.

²⁹Joo-Yup Lee ve Shuntu Kuang, "A Comparative Analysis of Chinese Historical Sources and Y-DNA Studies with regard to the Early and Medieval Turkic Peoples", *Inner Asia* 19, sy 2 (2017): 197-239.

³⁰Gökçen Durukoğlu, *Dîvânü Lugâtî't-Türk'e 11. Yüzyıl Türk Dili Grameri* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2022), 150-51.

Çiğil ve Türklerde	Oğuzlar, Yağma, Toxsı, Kıpçak, Yabaku, Bazı Kıpçak, Yimek, Suvar, Bulgar, Rus'a ve Tatar, Kay, Çomul ve bazı Argularda	Rum'a kadar uzananlarda
đ / d	y	z
<i>kađıñ</i> "kayın ağacı" (27)	<i>kayın</i> (27)	
<i>kağıt-</i> "geri dönmek, Soğuktan ölüp katılaşmak" (416)	<i>kayıt-</i> (416)	
<i>keđük</i> "kepenek" (461)	<i>keyük</i> (518)	
<i>kığıt-</i> "kenar diktirtmek" (416)	<i>kıyıt-</i> (416)	
		kozgır-"(Kar için) Uçuşarak yağması" (363)
<i>kuđug</i> "kuyu" (517)	<i>kuyug</i> (517)	
<i>ođgur-</i> "uyandırmak" (138)	<i>oygur</i> (138)	
	öyle "Öğle vakti" (69)	özle (69)
<i>tıđ-</i> "engel olmak" (552)	<i>tıy-</i> (552)	
<i>tođ-</i> "doymak" (552)	<i>toy-</i> (552)	toz- (27)
<i>tođ</i> "toy kuşu" (505)	<i>toy</i> (505)	
<i>yağıl</i> "yayılmak" (529)	<i>yayıl-</i> (529)	
		<i>yazguk</i> (456)

Ağca, DLT'de aynı sözcüğün hem /d/ hem de /đ/ ünsüzleriyle yazılmış şekillerinin bulunması ve Türk dilinin sonraki saha ve zamanlarına ait metinlerinde /đ/ ile yazılmış sözcüklerin DLT'de /d/ ile yazılmış olmasını ünsüzleri arasında istikrarsızlığın olduğunu veya dalgalanmanın bulunduğunu belirtmektedir.³¹

Menges, iç ses -d-'nin sızıcılışmaya başlamasını Thomsen ve Bang'ın görüşleriyle eski Türkçeye kadar götürebildiklerini ifade ettikten sonra sızıcı ilk biçimin Arap alfabesiyle yazılan orta Türkçe döneminde (örneğin, Kâşgarî'nin eserinde) ortaya çıktığını bildirmektedir.³² Bazı araştırmacılar /đ/ sesinin Eski Türkçe döneminde de görülmüş olabileceğini ancak Soğd alfabesindeki işaretlerin Uygurcadaki sesleri tam olarak yansıtamamasından dolayı yazımlarda alfabenin gizlemiş olabileceği şeklinde yorumlamışlardır.³³

Harezmi Türkçesi hakkındaki kaynaklarda Karahanlı Türkçesi /d/~/đ/ > Harezmi Türkçesi /đ/~/y/ ses değişiminden bahsedilmektedir. Genel olarak araştırmacılar /đ/'li ve /y/'li şekillerin bir arada olmasını geçiş devresi olarak nitelendirmektedir.³⁴ Eckmann, sızmalı diş sesinin (-đ-, -đ < Etü. d) genellikle muhafaza edildiğini ancak sıklıkla -y- ile yer değiştiğini söylemektedir.³⁵ Argunşah ve diğerlerine göre Harezmi Türkçesinde đ'li ve y'li şekillerin bir arada bulunduğunu ve bu dönemin đ'den y'ye geçiş dönemi olduğunu belirtmektedir.³⁶ Ata; Orta Türkçe döneminin başlangıç devresini oluşturan Harezmi Türkçesinde /đ/ ve /y/'li örnekleri bir arada görmenin mümkün olduğunu ve bu özelliğin Yağma, Toxsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuz gibi boyların lehçe ve şivelerinin birbiriyle karışık olarak konuşulduğu đ-y dönemini vermesi bakımından önemli görmektedir.³⁷ Doğan, XIV-XV yüzyılda görülen lehçe karışmalarını incelediği çalışmada /đ/ ve /y/ seslerinin dönem eserlerindeki durumunu incelemiş ve Harezmi sahası eserlerinde /đ/ sesi yoğun görülürken Tarihî Kıpçakça ve Memlük Kıpçakçasında bu sesin /y/ sesine dönüştüğü ve

³¹Ferruh Ağca, "Divānu Lügati't-Türk'ün Ses-Yazım Özellikleri", *Kâşgarlı Mahmūd Kitabı* içinde, ed. F. Sema Barutcu Özönder (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008).

³²Karl Heinrich Menges, *Türk Dilleri ve Halkları Türklük Araştırmalarına Giriş* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2020), 137.

³³Robert Dankoff ve James Kelly, *Mahmud el-Kâşgârî: Compendium of the Turkic Dialects*, c. 1 (Harvard: Harvard University Press, 1982), 55-56; Marcel Erdal, *A Grammar of Old Turkic* (Leiden: Brill, 2004), 67-68; Nicholas Sims-Williams, "Soğd Ses Sistemi ve Uygur Alfabesinin Kökeni", çev. Feryal Korkmaz ve Berker Keskin, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 57, sy 57 (2017): 264-65, <https://doi.org/10.26561/iutded.369178>.

³⁴Eckmann, "Harezmi Türkçesi", 183; Gülten Sağol, *An Inter-linear Translation of the Qur'an into Khwarazm Turkish: Introduction, Text, Glossary and Facsimile* (Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 1995), LXI; Mustafa Argunşah, Gülten Sağol Yüksekaya, ve Özcan Tabaklar, *Karahanlıca, Harezmi, Kıpçakça Dersleri* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2011), 185.

³⁵Eckmann, "Harezmi Türkçesi", 184.

³⁶Argunşah, Yüksekaya ve Tabaklar, *Karahanlıca, Harezmi, Kıpçakça Dersleri*, 135.

³⁷Ata, *Çağatay Türkçesinin İlk Devresi Harezmi-Altın Ordu Türkçesi*, 67.

bu metinlerde /d/ sesinin arkaik olarak yaşadığını belirtmiştir.³⁸ Ekşioğlu, Harezmi Türkçesinde kelime içi sızıcı /-d-/ sesi ile Oğuzcanın etkisiyle meydana gelen /-y-/ sesinin (d- > -y-) bir arada kullanıldığını ifade etmiştir.³⁹ Şimşek /-d-/ > /-y-/ değişiminin XV. yüzyıl itibarıyla tarihî Türk yazı dillerinde bütün lehçeler için karakteristik olduğunu ve tek bir lehçenin özelliği olmadığını belirttikten sonra /-d-/’li örneklerin Doğu sahasında Neva’ye kadar; Memluk sahasında Harezmi yazı dilinin devamı olan eserlerde; Batı sahasında ise karışık dilli eserlerde görüldüğünü belirtmiştir.⁴⁰

Günümüzde Sibiry grubu bazı Türk lehçelerinde görülen /d/ > /z/ ses değişiminin tarihsel olarak belirli bölgelerde görülmesi dikkat çekicidir. Tarihî metinlerde Kâşgarlı’nın vermiş olduğu bilgilerden dolayı haberdar olduğumuz bu ses değişimi Harezmi Türkçesi ile yazılan bazı eserlerde görülüyor oluşu da düşündürücüdür ve bu değişimin sebepleri açıklanmaya muhtaçtır. Boeschoten bu değişime genel olarak dikkat çekmiş ancak detaylandırmamıştır. /d/ > /y/ değişimini Eski Türkçeye kadar götürmekte, Harezmi Türkçesi ve Çağataycada z’li sözcüklerin bulunduğunu ancak sonradan kaybolduğunu ve 16. yüzyıla kadar /d/’nin izleri olduğunu ifade etmektedir.⁴¹

Çağatay Türkçesi döneminde /z/’li örnekler oldukça sınırlı sayıda eserde ve kelime de görülmektedir. *Gülüstan Tercümesi*’nde⁴² *edgü* > *ezgü* (1) /*özgü* (1), *ıd-* > *ız-* (1), *adın* > *azın* (3), *udı-* > *uzı-* (3), *yıd* > *yız* (5); *Şiban Han Divanı*’nda⁴³ *idi* > *izi* (1), *Fevâidü’l-Kiber*’de⁴⁴ *idi* > *izi* (2), *Mevlâna Sekkâhî Divanı*’nda⁴⁵ *adın* > *azın* (1); *idi* > *izi* (2) ve *Şeyh Süleyman Efendi Sözlüğü*’nde⁴⁶ *idi* > *izi* şeklinde az sayıda örnekte görülür.

Borovkov, Orta Asya Kur’an Tefsiri’ni /d/ eserlerine dahil etmek ile birlikte /d/ (ذ) ile birlikte sıkça /z/ (ز) ve /y/ (ي)’nin de görüldüğünü belirttikten sonra bu durumu Oğuz-Türkmen edebî geleneğinin etkisi ile, özellikle de (çağdaş Türkmencedeki gibi) bir peltek dış ünsüzü (d) bulunması ile izah edilebildiğini ve bunun sonucunda da yazıda /d/’nin /z/ ile yer değiştirmesiyle açıklamaktadır.⁴⁷

Usta tarafından hazırlanmış çalışmada Orta Asya Kur’an Tefsiri’nde /d/ sesinin eserin tümüne hâkim olmakla birlikte d > z ve d > y değişiminin örneklerine de rastlandığını bildirmiştir.⁴⁸

Genel olarak Eski Türkçedeki /d/ sesi; Eski Uygurcada /d/, Karahanlı döneminde /d/, Harezmi Türkçesi döneminde /d/~/y/, Çağatay Türkçesinde /y/, Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlıcada /y/ olarak görülür. Çağdaş Türk Lehçelerindeki görünümü ise şöyledir:

1. Türkçe /y/ ayak “ayak” 2. Azerbaycan Türkçesi /y/ ayag “ayak” 3. Türkmence /y/ ayak “ayak” 4. Gagauzca /y/ ayak “ayak” 5. Salırca /y/ ayah “ayak” 6. Özbekçe /y/ âyâq “ayak; son; aşağı, ağız (nehirin)” 7. Uygurca /y/ ayaq “ayak; son; ayakkabı” 8. Kırım Tatarcası /y/ ayaq “ayak” 9. Tatarca /y/ ayak “ayak” 10. Başkurt Türkçesi /y/ ayag “ayak” 11. Karaçay Malkarca /y/ ayag “ayak; son; aşağı” 12. Kumukça /y/ ayag “ayak; son” 13. Nogayca /y/ ayak “ayak; son” 14. Karayca /y/ (h) ayak “ayak” (k) ayaq “ayak” (t) ayah “ayak” 15. Karakalpakça /y/ ayaq “ayak; son; aşağı, ağız (nehirin)” 16. Kazakça /y/ ayag “ayak; son, aşağı” 17. Kırgızca /

³⁸Cihan Doğan, *XIV-XV. Yüzyıl Tarihi Türk Yazı Dillerinde Lehçe Karışmaları* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2022), 133-39.

³⁹Serap Ekşioğlu, “Harezmi Türkçesi”, *Tarihî Türk Lehçelerinin Ses Bilgisi İçinde*, ed. Ümit Hunutlu, Gül Yılmaz Çal, ve Serap Ekşioğlu, (Ankara: Akçağ, 2023), 219.

⁴⁰Yaşar Şimşek, “Tarihi Diyalektoloji Araştırmalarında Yöntem Sorunları: Harezmi Türkçesi ve ‘Kıpçakça’”, *Orta Türkçe Döneminin İlk Evresi: Sorunları ve Çözüm Örnekleriyle Harezmi Türkçesi İçinde*, ed. Yaşar Şimşek, Akçağ Yayınları 1708 (Ankara: Akçağ, 2021), 190.

⁴¹Hendrik Boeschoten, “Chaghatay”, *The Turkic Languages İçinde*, ed. Lars Johanson ve Éva Ágnes Csátó Johanson (New York: Routledge, 2022), 162-63.

⁴²Mehmet Turgut Berbercan, *Çağatayca Gülüstan Tercümesi [Gülüstan-ı Türki] (Giriş-Gramer-Metin-Notlar-Dizin-Tıpkı Basım)* (Ankara: Hâkim Yayınları, 2013).

⁴³Yakup Karasoy, *Şiban Han Dîvânı: İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998).

⁴⁴Önal Kaya, “Ali Şir Nevayî ‘Fevâidü’l-Kiber’ (İnceleme-Metin-Dizin)” (Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989), Ulusal Tez Merkezi (10826).

⁴⁵Kemal Eraslan, *Mevlâna Sekkâhî Divanı* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1999).

⁴⁶Hüseyin Durgut, “Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari Lügat-ı Çağatay ve Türki-i Osmani (Cild-i Evvel) Adlı Eserin Transkripsiyonu” (Yüksek Lisans Tezi, Edirne, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995), Ulusal Tez Merkezi (42555).

⁴⁷Aleksandr Konstantinoviç Borovkov, *Orta Asya’da Bulunmuş Kur’an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar)* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2002), 18.

⁴⁸Halil İbrahim Usta, “XIII. Yüzyıl Doğu Türkçesiyle Yazılmış Anonim Kur’an Tefsirinin Söz ve Şekil Varlığı” (Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara Üniversitesi, 1989), Ulusal Tez Merkezi (10886).

y/ ayak “ayak; son, aşağı” 18. Altayca /y/ ayak “son” (Radloff I); but “ayak, bacak” 19. Hakasça /z/ azah “ayak; son” 20. Fuyu Kırgızcası /z/ azah (Butanayev), azıh, azagı (Li) “ayak” 21. Sarı Uygurca /z/ azaq “ayak; aşağı, son” 22. Tuvaca /t*/ adak “aşağı” 23. Yakutça /t/ atah “ayak” 24. Dolganca /t/ atak “ayak; ayakkabı” 25. Halaçça /d/ hadaq “ayak” 26. Çuvaşça /r/ ura “ayak”.⁴⁹

Özellikle Orta Asya Kur'an Tefsiri ve Kısasü'l-Enbiyâ'da görülen /d/>/z/ değişiminin tesadüfen rast gelinmiş bir değişim olmadığı kanaatindeyim. Kısasü'l-Enbiyâ'da toplam 61 ve Tefsir'de ise 53 kelimede görülen /z/'li örnekler Kâşgarlı Mahmud'un bahsetmiş olduğu Bulgar, Kıpçak, Yimek (Kimek) ve Suvar Türklerinin konuşmuş olduğu azağ lehçesini yansıtır olabilir mi?

1.1. /z/'li örneklerin görüldüğü eserler ve örnek kelimeler⁵⁰

1.1.1. Orta Asya Kur'an Tefsiri

Satır arası tercümeler Türk dili tarihi araştırmalarında özellikle söz varlığı çalışmaları için eşsiz birer hazine niteliğindedir. Özellikle satır arası Kur'an tercümelerinde aynı metnin yüzyıllar içerisinde Karahanlı, Harezmi ve Eski Anadolu Türkçesi gibi farklı lehçelere tercüme edilmiş olması dilsel değişimleri bir bütün olarak gösterebilmesi bakımından oldukça önemlidir.

Anonim Tefsir'in yazıldığı saha ve dönem hakkında çeşitli görüşler⁵¹ ileri sürülmüştür. Araştırmacılar Maverünnehir veya Harezmi bölgesinde yazıldığını, dilinin Karahanlı ile Harezmi Türkçesi arasında geçiş devresinde ya da Erken Çağatayca veya Eski Özbekçe olabileceğini; yazım tarihinin de XII. ila XV. yüzyıllara arasında olabileceğini belirtmişlerdir. Usta da bu kadar farklı yorumun olmasının nedeni olarak eserin çeviri yazılı metnin tam olarak ortaya konmadığı için varılan sonuçların gerçeği yansıtmaktan çok birinin düşüncesini ötekisinin tekrar etmesinden ileriye gidemediğini ifade etmiştir.⁵²

1.1.2. Tefsirde görülen /z/'li örnekler⁵³

Kelime	/z/ ile yazım	krş. /d/ ile yazım
azır- : birbirinden ayırmak.	 94a/1.	ađır- 27b/31.

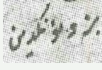
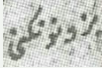
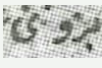
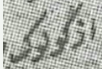
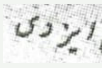
⁴⁹Mehmet Ölmez, “Eski Türkçe d ve Türkçedeki Sıra Dışı Gelişimi”, ed. Şerife Özer ve Michael Knüppel, *Journal of Turkish Studies*, Special Edition II: Uigurica, Buddhica, Manichaica, Mongolica Et Varia Turcica in Honor of Klaus Röhrborn for His 85th Birthday Essays Presented By Colleagues, Friends and Students, Special Edition Vol: 2 (2023): 223-24.

⁵⁰Bu değişimi tespit etmek için taranan eserler: Mustafa Uğurlu, “Harezmi Türkçesiyle Yazılmış Dini Bir Risale”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1986, 197-220; Usta, “XIII. Yüzyıl Doğu Türkçesiyle Yazılmış Anonim Kur'an Tefsirinin Söz ve Şekil Varlığı”; Sağol, *An Inter-linear Translation of the Qur'an into Khwarazm Turkish*; Nuri Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993); Aysu Ata, *Rabgûzî Kısasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) Giriş-Metin-Dizin*, c. 1, 2 c. (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2019); H.E. Boeschoten ve J. O'Kane, ed., *Al-Rabghûzî, The Stories of the Prophets (2 vols.): Qışaş al-Anbiyâ: An Eastern Turkish Version (Second Edition)* (Brill, 2015), <https://doi.org/10.1163/9789004294837>; Recep Toparlı ve Mustafa Argunşah, *Mu'înü'l-mürîd: İnceleme, Metin, Çeviri, Dizin, Tıpkıbasım*, Türk Dil Kurumu yayınları (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2008); Ayşe Sertkaya, “Horezm Türkçesi ile Hazret-i Muhammed Menkıbeleri”, *Journal of Turkish Language and Literature* 45, sy 45 (2013): 211-50; Ümit Özgür Demirci ve Sibel Karslı, *Kutb'un Husrav u Şirin'i: Dizin*, Birinci baskı (İstanbul: Kesit Yayınları, 2014); Ümran Yaman, “Doğu Türkçesi ile Yazılan Sirâcü'l-Kulûb (Gramer-Metin-Çeviri-Dizin)” (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2016), Ulusal Tez Merkezi (434491); Gülser Ersoy, “İran Asitan-ı Kuds-i Razavî Kütüphanesi 1007 Numaralı Satır Altı Kur'an Çevirisi: I-X. Cüzler (İnceleme-Metin-Sözlük-Dizin)” (Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 2017), Ulusal Tez Merkezi (463370); Savaş Karagözlü, *İbnü Mühennâ Lügatı: Kitâb Hilyetü'l-İnsân ve Helbetü'l-Lisân: (Metin-Dil Özellikleri-Dizin)*, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2018); Yaşar Şimşek, ed., *Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi: Meşhed Nüshası [293 No.]*: Giriş-Metin-Dizin, Akçağ Yayınları (Ankara: Akçağ Yayınları, 2019); Kurtuluş, “Tansukname-i İlhanî (Giriş-Metin-Notlar-Sözlük)”; Samet Onur, “Harezmi Türkçesi Özellikleri Gösteren Sifatü'l-Kiyâmet Risalesi ve Harezmi Türkçesi Üzerine Yeni Bir Teori”, *Çukurova Üniversitesi Türköloji Araştırmaları Dergisi* 6, sy 2 (2021): 907-46, <https://doi.org/10.32321/cutad.918401>; Samet Onur, *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı* (Ankara: Akçağ, 2023); Onur, “Harezmi Türkçesinin İdil Boyundaki Tarihî Seyri Ve Nasihatü's-Sâlihîn (İnceleme-Tenkitli Metin-Aktarım-Dizin-Tıpkıbasım)”; Yaşar Şimşek, *Harezmi Muhabbet-Nâme* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2024).

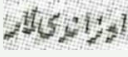
⁵¹Borovkov, *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)*; Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*; Hamza Zülfikar, “Çağatayca Bir Kur'an Tefsiri”, *Türköloji Dergisi* 6, Sy 1 (1974): 152-95; János Eckmann, “Doğu Türkçesinde Bir Kur'an Çevirisi (Rylands Nüshası)”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 15 (1967): 51-69.

⁵²Usta, “XIII. Yüzyıl Doğu Türkçesiyle Yazılmış Anonim Kur'an Tefsirinin Söz ve Şekil Varlığı”.

⁵³Örneklerde geçen satır numaraları Usta'dan alınmıştır. Usta, “XIII. Yüzyıl Doğu Türkçesiyle Yazılmış Anonim Kur'an Tefsirinin Söz ve Şekil Varlığı”.

Kelime	/z/ ile yazım	krş. /d/ ile yazım
boz: boy, iskelet.	 126b/11.	Metinde <i>bođ</i> biçimi yoktur.
	 23a/6,	
		<i>bođun</i> 34b/5
bozun: halk, kavim.	 23a/8,	
	 26b/8.	
	 10b/22,	
büzruk: büyük, yüksek.		<i>büđruk</i> 17b/23.
	 19a/15.	
	 7a/3,	
		<i>eđgü</i> 10b/2
ezgü:	 41a/4,	 10a/37.
	 63b/3.	
	 36b/6,	
ezgölük:	 60a/5,	<i>eđgölük</i> 36b/10.
	 72b/11.	
	 9b/6,	
	 31a/10,	
ız: göndermek, irsal etmek.	 61b/15,	<i>ıđ</i> 34b/4.
	 115b/1,	

Kelime	/z/ ile yazım	krş. /d/ ile yazım
	 136b/4.	
ızt-: göndermek.	 17a/26.	ıdıt- 23a/2.
izer-: takip etmek, izlemek.	 7a/7.	iđer- 31a/26.
	 13a/1,	
қазақ: kardeş.	 29b/12	қадаш 8b/12.
	 29b/33.	
kizin: sonra, daha sonra.	 33a/6.	keđin 39b/13.
	 19a/12,	
қоз-: bırakmak, terk etmek.	 28b/24	
	, 40a/3,	kođ- 21a/7.
	 62b/3.	
	 11b/10	
közez-: korumak, muhafaza etmek. krş: küdeş.	 17b/22,	
	 24a/1,	ködez- şekli metinde geçmemektedir.
	 31b/33.	
közezi: muhafaza eden, koruyan (Tanrı).	 38b/26.	ködezi- şekli metinde geçmemektedir.
közezil-: muhafaza edilmek.	 33b/2.	ködezil- şekli metinde geçmemektedir.
küzegü: güveyi, enişte.	 27a/1.	 27a/11.
ozak: uyanık, ayık.	 26b/26.	ođaq 1b/9.

Kelime	/z/ ile yazım		krş. /d/ ile yazım
ozan- : uyanmak.		10b/27.	<i>ođan-</i> şekli metinde geçmemektedir.
		4b/2,	
öz: vade, zaman.		8a/3,	<i>öđ</i> 5b/2.
		8a/4.	
		3a/3,	
		13b/6,	
uz- : uymak izine gitmek.		60a/1,	<i>uđ</i> 21a/2.
		74b/9,	
		75b/1,	
		81b/16.	
uzı- uyumak.		9b/16.	<i>uđı</i> 29a/15.
		9b/29,	
uzu: arkası sıra, müteakip.		40a/6.	<i>uđu</i> 9b/33.
uztur- : ayırmak, seçmek.		78a/6.	<i>ıđtur-</i> biçimi metinde geçmemektedir.
		14b/3,	
uzur ⁵⁴ :- seçmek, ayırmak.		19b/4.	<i>uđur-</i> 25b/1.
yazıl- dağılmak, yayılmak.		146a/15.	<i>yađ-</i> 1b/10.

⁵⁴krş. *ozur-* Kısasü'l-Enbiyâ.

Toplamda 25 farklı kelimedede ve 53 örnekte /z/'li örneklerle rastlanmaktadır.

1.1.3. Kısasü'l-Enbiyâ

Peygamberlerin hikayelerini konu edinen ve Türk edebiyatı tarihinde pek çok örneği ile karşılaştığımız edebi türlerden biri olan Kısasü'l-Enbiyâ metinleri dinî içerikli hikayeler olması nedeniyle her dönemde halk tarafından büyük ilgiyle okunmuştur. Hazreti Adem'den Hazreti Muhammed'e kadar peygamberlerin başından geçen olaylar, halkın anlayabileceği şekilde ve sade bir dille yazılmıştır. Bugünkü bilgilerimize göre Türk dili tarihinde ilk örneğine Harezmi Türkçesi döneminde rastlanmaktadır. Rabguzî tarafından 1310 yılında hazırlanmış ve Nâsirüddin Tok Buga'ya sunulmuştur.

Ata'nın⁵⁵ vermiş olduğu bilgilerden hareketle İngiltere (1), Rusya (6), İsveç (2), Fransa (1), Bakü'de (1) ve Cin⁵⁶ tarafından tanıtılan Tahran (1) nüshasıyla beraber toplam 12 nüshası bulunmaktadır. Bu nüshaların istinsah tarihleri araştırmacılar tarafından 14 ila 19. yüzyıl arasına tarihlenmiştir ve en yeni tarihli 19. yüzyıl başlarını bulmaktadır. İstinsah tarihlerinin 400 yıldan uzun bir zaman aralığını kapsamış olması Türk dünyasının savaş ve göç ile geçen bu yılları göz önünde tutulduğunda eserin dilinde ve içeriğinde birçok yeniliğin görülmesine neden olmuştur.⁵⁷

Boeschoten ve O'Kane tarafından yayımlanan Kısasü'l-Enbiyâ'da Rabguzî'nin yararlandığı kaynakları açık-larken batı Türkistan'da dinî türlerde yazılmış yerli eser geleneğinin devam ettiğini ve daha eski metinlerin de dil özelliklerinin yeni yazılan eserlere aktarımı olarak görülebileceğini belirtmiştir.⁵⁸ 1310 yılında yazılmış olan Kısasü'l-Enbiyâ'da görülen /z/ katmanı çok daha eski zamanlarda yazılmış ve günümüze ulaşamamış bazı eserlerden gelen bir katman olarak yaşıyor olabilir. Nitekim Topsakal Türk dünyasının yaklaşık olarak 920 senelerinde, Orta Tıyanşan'da Karahanlılar, Orta İdil sahasında Bulgarlar az sonra da Aral-Hazar sahasında, Hazar Kağanlığına bağlı Oğuzlar, 940-960 yılları arasında ise Çu havzasında yaşayan Türkler tamamen Müslüman olduklarını ve batı ve doğu Türkistan'da İslamiyet'in tamamen yerleştiğini belirtmektedir.⁵⁹ Rabguzî'nin eserinin girişinde bahsetmiş olduğu ve kaynak olarak da belki kullandığı ancak günümüze ulaşmayan *azağ* lehçesine ait bir eserden faydalanmış olabileceği gibi *azağ* lehçesi konuşan birisinden rivayetin derlenmesi de mümkündür:

peygamber kıssalarığa gâyet rağbetimiz bar, tegme yérde ol kitâbet taplur ammâ ba'zısı müstakîm ve
ba'zısı nâ-müstakîm, bir ançası mükkerer, bir ançası mu'teber, birevlerinin sözleri kesük, birevlerinin
mağsûdları öksük (2v14-16)

Eserin yazıldığı dönemde Kısasü'l-Enbiyâ tarzı eserlerin her yerde bulunabildiğini bunlardan bazılarının doğru olduğunu bazılarının doğru olmadığını, bazılarının birbirini tekrar olduğunu bir kısmının muteber bazılarının sözlerinin ve amaçlarının eksik olduğunu vurgulamaktadır. Rabguzî'nin de kendi ifadesiyle belirtmiş olduğu gibi eski zamana ait metinlerin de yeni eserler hazırlanırken kullanılmış olması bir takım daha eski öğelerin kopyalanmasıyla sonuçlanabilir.

⁵⁵ Ata, *Rabguzî Kısasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) Giriş-Metin-Dizin*.

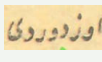
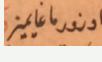
⁵⁶ Ali Cin, "Rabguzî'nin Kısasü'l-Enbiyası'nın Tahran Nüshası", *Journal of Turkish Studies* Volume 5 Issue 1, sy 5 (2010): 237-45, <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.1142>.

⁵⁷ Şimşek, Kısasü'l-Enbiyâ'nın Paris nüshasındaki Mahallileşme unsurlarını ele aldığı makalesinde; müstensihin eseri çağının diline uydurduğunu ve Oğuzca ile Eski Türkçe unsurlar yerine mahalli kelimeleri dahil ettiğini bildirmektedir (2023, s. 575).

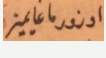
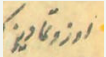
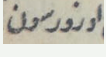
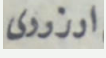
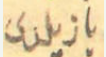
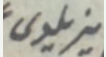
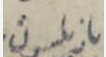
⁵⁸ Boeschoten ve O'Kane, *Al-Rabghuzî, The Stories of the Prophets*.

⁵⁹ İlyas Topsakal, *İdil Bulgarları ve İslamiyet* (İstanbul: Ötüken, 2019), 100.

1.1.4. Kısasü'l-Enbiyâ'da görülen /z/'li örnekler⁶⁰

Kelime	/z/ ile yazım (Londra nüshası)	krş. /d/ ile yazım (Londra nüshası)
azın: diğer, başkası.	 A.77v7.	ađın A.78r1.
azır-: ayırmak diğer nüshalar: azırp, C.105v2	 A.243r7. A.243r7,	ađır- A.46r10.
azrıl- ayrılmak.	 A.243r8, A.227r1.	ađrıl- A.11v2
bozun: halk, kavim. B.77r6.	 A.116v20.	bođun A.29v2.
ezer-: takip etmek, izlemek, diğer nüshalar: Ba.105r11.	-	-
ezgü: iyi. diğer nüshalar: B.109r4, Ba.70v21.	-	-
ız-: göndermek diğer nüshalar: B.24v9, B.209v4.	 A.131r9.	 A.131r10.
izi: sahip C.123r3	-	-
koz-: koymak diğer nüshalar: C.2v25, C.96v7	 A.12r16.	kođ- A.75r15.
kuzı: kuyu C.96v30	-	-
kuzruk: kuyruk,	 A.74v8.	kudruk A.24v15
küz-: beklemek, savunmak, diğer nüshalar: B.159r1, T.313v4.	-	-
küzar-: korumak, saklamak, gözetlemek, diğer nüshalar: B.14v1, B.53r8, B.104r14, küzey-, C.47r28 küzäd-, C.16r9, T.151v17, Ba.31r15, C.46r17, küzet- C*74r2	 küzez- A.24v8.	küdeđ- A.33r10.
küzegü: güvey, damat, diğer nüshalar: C.134v22.	-	-
ozak: uyanık, diğer nüshalar: Ba.27v3 ~ ozağ C.71r15 ~ ozağda, B.231r9	-	-
	 A.190r15,	
ozdur-: göndermek.	 A.198r10, A.132v1.	ıđtur- A.29v1

⁶⁰Petersburg, Tahrân, Bakü nüshalarına erişemediğim için örneklerin geçtiği yerler aşağıdaki tabloda *diğer nüshalar* olarak belirtilmiştir. Metin örnekleri Londra nüshasından alınmıştır.

Kelime	/z/ ile yazım (Londra nüshası)	krş. /d/ ile yazım (Londra nüshası)
ozur- seçmek, tercih etmek krş. üzür- diğer nüshalar B.72r9, B.100r4, C.102r14	 A.154v14,	-
özleg: öğle diğer nüshalar C.106v16.	 A.113r17.	-
uz: boğa, öküz, diğer nüshalar: Ba.184r10; C.74v20	-	-
uzut-: uyutmak.	 A.40v19.	uđ- A.51r11.
üzür- seçmek, tercih etmek krş. ozur- diğer nüshalar: B.134v17, B.77r9, B.80A10, C.94r20.	 A.154v10,	-
	 A.198r9.	üdü
	 A.107v18,	
yazıl- yayılmak. diğer nüshalar: B.48v15, T.76v9.	 A.56r7,	yađıl- -
	 A.139v21.	
yız- koku, diğer nüshalar: Ba.9v21	-	-
yızlan- kokmak, diğer nüshalar: Ba.101v15	-	-

Kıyasü'l-Enbiyâ'nın tüm nüshaları göz önünde tutularak z'li örnekler 24 farklı kelime ve toplamda 61 örnekte görülmektedir.⁶¹

Tablo 4

/z/ örnekle kelimelerin Kıyasü'l-Enbiyâ nüshalarına göre dağılımı⁶²

	Londra (A) nüshası	Petersburg (B) nüshası (T.H.C. 71)	Bakü (Ba) nüshası	Petersburg (C) nüshası (No. C 245)	Tahran (T) nüshası
/z/'li örnekler	21	15	7	15	3

2. Tartışma

Yazma eserler zaman içerisinde müstensihler tarafından çoğaltılıp yeni metinler oluşturulurken pek çok değişiklik görülebilmektedir. Hem eserin dilini hem de muhtevasını değiştirerek -dilün güncelleştirilmesi, muhtasar hâle getirilmesi ya da eklemeler yaparak genişletilmesi- ilk hâlden uzaklaştırabildiği bilinen bir durumdur. Bu çalışmada Kâşgarlı Mahmud'un dikkat çektiği Eski Türkçe /d/ > Karahanlı Türkçesi /d/~/d/; Harezmi Türkçesi /d/~/y/~/z/ ses değişimlerinden Eski Türkçe /d/ > Harezmi Türkçesi /z/ değişimi üzerinde

⁶¹Gözütok Kıyasü'l-Enbiyâ'nın 19. yüzyılda Kazan'da istinsah edilmiş nüshasını tanıtırken (1b-5a ve 218a-218b sayfaları) metinde geçen /d/ ve /z/ sesi için şu ifadeleri kullanmıştır: "kuyruk kelimesi dört yerde kuğruk (3b7, 3b7, 3b8, 3b9), bir yerde ise kuz[r]uđ (3a-18) şeklinde yazılmıştır. Yine keğin (sonra) kelimesi iki yerde (1b5, 1b8) kez in, dokuz yerde ise keğin (1b2, 2b15, 2b18, 2b19, 3b19, 4a8, 4b16, 5a19, 5a22) olarak yazılmıştır. Ayak kelimesi bir yerde azak (5a11), diğer yerlerde (5a2, 5a3, 218a24) ise ağak şeklinde yazılmıştır." Bu çalışmanın tamamı tarandığında /z/'li örnek sayısının artacağı muhakkaktır. Avni Gözütok, "Rabgüzî, Kıyasü'l-Enbiyâ: XIX. Yüzyıla Ait Bir Kazan Yazması", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi 15, no 37 (2008): 1-29.

⁶²Örneklerde geçen satır numaraları Boeschoten ve O'Kane'den alınmıştır; Boeschoten ve O'Kane, *Al-Rabghüzî, The Stories of the Prophets*

durulacak ve bu değişimin sebepleri açıklanmaya çalışılacaktır. Kâşgarlı Mahmud'un vermiş olduğu bilgilerden hareketle İdil havzasında Bulgarlar, Suvarlar ve bazı Kıpçaklar arasında, İrtiş havzasında ise Yimeklerde (Kimek) görülen ses değişimi Harezmi havalisinde yazılmış olan eserlerde nasıl açıklanabilir? Günümüzde Güney Sibirya bölgesinin lehçelerinden Hakas Türkçesi ile ağzlarında, Çin'in Gansu bölgesindeki Sarı Uygurcada ve Mançurya bölgesindeki Fû-yü Kırgızcasında görülen bu değişimin Harezmi eserlerinde görülmesinin nedeni ne olabilir?

Kâşgarlı Dîvân'da vermiş olduğu bilgiler 11. yüzyılda yaşayan Türkçenin lehçeleri ile ilgili önemli noktalara dikkat çekmiştir. İzah ettiği fonetik, morfolojik ve leksik veriler o dönemde konuşulan Türkçe hakkında adeta modern dilbilimsel yaklaşımlarla boy ölçüşebilecek bir yetkinlikle ortaya konulmuştur. Karşılaştırmalı fonetik veriler boylar arasında sınırları çizme ve ayırım yapabilme imkânı vermektedir. Nitekim Eker; Kâşgarlı için, Arap harflerini Türkçeye uyarlarlarken Türkçeye özgü sesleri bu harflerle tanımladığının ve açıkladığının; ünlü-ünsüz değişmelerini, gelişmelerini ve nöbetleşmelerini gösterdiğinin ve hatta etnik gruplardaki söyleyiş farklarının yarattığı toplumsesbilgisel ayrımları gösterebildiğinin altını çizmiştir.⁶³ Kâşgarlı'nın tespit ettiği fonetik ayrımlar -lehçe ayrımları- sonraki yüzyıl eserlerinden doğrudan çıkarılamasa da farklı zamanlarda ve sahalarda yazılan nüshalardan ya da eser içerisine gizlenmiş bazı verilerden hareketle tespit edilebilir.

Kâşgarlı Mahmud'un verdiği bilgiler doğrultusunda Eski Türkçedeki /d/ sesinin daha 11. yüzyılda çeşitli boylar arasında /d/ > /z/, /d/ > /y/ ve /d/ > /q/ sesine dönüştüğü bilinmektedir. Kıpçak, Suvar, Yimek ve Bulgar boylarında bu ses /z/'ye dönmemektedir ve bu dönemde /z/'li örnekler Dîvân dışında görülmemektedir.

Harezmi Türkçesi üzerine yapılan çalışmalarda genel olarak Eski Türkçedeki /d/ sesinin bu dönemde /q/ veya /y/'ye dönüştüğü bildirilmektedir. Usta ve Boeschoten bu değişimin haricinde Harezmi Türkçesindeki /z/'nin varlığına dikkat çekmişler ancak neden görüldüğünün sebepleri üzerine herhangi bir açıklama yapmamışlardır.⁶⁴ Teorik olarak Harezmi Türkçesi eserlerinde görülmemesi gereken bu ses nasıl açıklanmalıdır? Sadece bir (z) zel / (z) ze yazım hatası mıdır? Yoksa bir başka lehçenin özelliği veya arkaik kalıntısı mıdır?

Boeschoten, Kısasü'l-Enbiyâ'nın British Library nüshasının ne zaman yazıldığını bir tarafa bırakarak eserin bileşik bir eser olduğunu yani titiz çalışmayan yedi müstensih tarafından oluşturulduğunu ve her birisinin kendi lehçelerinin etkileri bulunduğunu belirtmiştir.⁶⁵ Bu durum metin içerisindeki /z/'li örneklerin kaynağını vermesi bakımından dikkate değerdir.

Bu değişim gerçek anlamda bir /d/ > /z/ değişimi ile açıklanabilseydi sonraki dönemde /z/'li örneklerinin pek çok defa görülmesi gerekirdi. Ancak az sayıda Çağatayca eserde görülüp sonra ortadan kaybolmaktadır. Harezmi Türkçesi döneminde yazılmış metinlerde görülüyor oluşu eski bir nüsha kopyası ya da *azaq* lehçesi konuşan bir müstensih kaynaklı olabilir. Schönig, *azaq* grubu dillerinin tarihsel yönlerinden bahsederken Kâşgarlı Mahmud'un vermiş olduğu verileri tekrar ettikten sonra 11. yüzyılda, "Kıpçakça" olan, fakat aynı zamanda *azaq* dilleri özelliğine sahip ve Modern Kıpçakvari Güney Sibirya Türk dillerine benzeyen konuşma biçimleri olduğu sonucunu çıkarabileceği şeklinde yorumlamıştır.⁶⁶ Bu tip bir ilişki varsa batıya göç etmiş eski bir Güney Sibirya Türk dili damarı İdil boyunda yaşamış olabilir. Eğer bunlar Kâşgarlı Mahmud'un bahsettiği gibi /z/ grubu ise ve daha sonra buraya gelen yeni göçlerle birlikte (Kıpçak/Oğuz) bu dili konuşan grubun izleri silinmiş olmalıdır. Nitekim Ercilasun'un çalışmasında Kıpçak ve Bulgarların ilişkisinden bahsettiği kısımda; Moğolların (Cengiz'in torunu Batuhan) İdil Bulgarlarını, Kıpçakları, Rusları ve Doğu Avrupa kavimlerini çiğneyerek 1241'de Altınordu Hanlığını kurduğunu, ardından hanlığın esas unsurunu Kıpçakların oluşturduğunu ve sonra da Batuhan'ın önünden kaçıp İdil bölgesine giderek oradaki Bulgar Türklerini de

⁶³Süer Eker, "Kâşgarlı Mahmud ve Ses Bilgisi", (Doğumunun 1000. yılı dolayısıyla Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Sempozyumu, Rize: Rize Üniversitesi, (2008), 328.

⁶⁴Usta, "XIII. Yüzyıl Doğu Türkçesiyle Yazılmış Anonim Kur'an Tefsirinin Söz Ve Şekil Varlığı"; Boeschoten, "Chaghatay".

⁶⁵Boeschoten ve O'Kane, *Al-Rabghūzī, The Stories of the Prophets*, XXI.

⁶⁶Claus Schönig, "Modern Türk Dillerinin Eş Zamanlı Tasnifi ve Tarihsel Yönleri", çev. İsa Sarı, *Dil Araştırmaları* 12, sy 12 (2013): 245.

Kıpçaklaştırdıklarını belirtmektedir.⁶⁷ Harezmi Türkçesinde görülen /z/'li örnekler burada bulunan ve henüz Kıpçaklaşmayan bir *azaq* lehçesi katmanından geliyor olabilir. Günümüzde İdil nehri havzasında yaşayan Türk topluluklarında /d/ > /z/ ses değişimine rastlanmamaktadır.

Harezmi Türkçesinde görülen z'li örnekler ile yaşayan lehçeler kıyaslandığında özellikle İrtiş nehri havzasında ve Güney Sibirya'da bulunan Hakas (*azax*), Mrass-Şor (*azaq*), Ös (*azaq*), Kızıl (*azax*) ve Çindeki Fū-Yü Kırgız (*azıx*) ve Sarı Uygur (*azaq*) lehçelerinde görülmektedir. Çok uzak bir ihtimal olarak eserin bu sahada yazılmış olma ihtimali göz önüne alınabilir. Genetik açıdan değerlendirildiğinde günümüzde yaşayan Sibirya bölgesindeki Türklerin gen grubu ile Volga Çuvaş⁶⁸ gen grubunun benzer olduğu da görülmektedir.⁶⁹

Kâşgarlı Mahmud'un haritası (bkz. Resim 1) incelendiğinde Türk dünyasının sınırlarını göstermesi bakımından dikkate değerdir. Bulgar, Suvar, Kıpçak ülkeleri coğrafî olarak birbirine nispeten yakın konumdadır. Bu boylar İdil nehri havzasında yer alırken Yimek/Kimek toprakları biraz daha farklı coğrafyada olup İrtiş nehri havzasındadır. Yimek/Kimek ile Bulgar, Suvar ve Kıpçak toprakları arasında Basml-Başkurt-Tatar bozkırları yer almaktadır. Günümüzde /z/'li örneklerin daha çok görüldüğü lehçeler Hakas, Fū-yü Kırgızcası ve Sarı Uygurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Hakas bölgesi ile İrtiş havzası birbirine yakın coğrafyada olmasından dolayı tarihsel olarak Hakaslar ile Yimek/Kimek boyları arasında köken bağı olabilir.

Bulgar, Suvar ve bazı Kıpçak boylarının İdil havzasında yaşadığı hem haritadan hem de Kâşgarlı Mahmud'un şive tasnifi yaparken vermiş olduğu bilgilerden anlaşılmaktadır. Müstensihin eserin yazıldığı dönemde İdil boylarında yaşamış ve *azaq* grubu lehçesi konuşan bir kimse olduğu düşünülebilir.

Resim 1

Kâşgarlı Mahmud'un haritasına göre Bulgar, Suvar, Kıpçak ve Yimek boyları ile İrtiş ve İdil havzası

⁶⁷Ahmet Bican Ercilasun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2006), 357.

⁶⁸Lee ve Kuang, "A Comparative Analysis of Chinese Historical Sources and Y-DNA Studies with Regard to the Early and Medieval Turkic Peoples"; Joo-Yup Lee, *The Turkic peoples in World history* (New York: Routledge, 2023).

⁶⁹Hakaslarda N (%50) ve R1A1 (35,2) haplogrupları genetik olarak baskındır ve hem Volga Tatarları hem de Çuvaşlar yüksek R1a1 (sırasıyla %20,8-34,1 ve %29,5-31,6) ve N (sırasıyla %23,1-28,3 ve %27-28) haplogrup frekansları ile karakterize edilmektedir (Lee & Kuang, 2017);

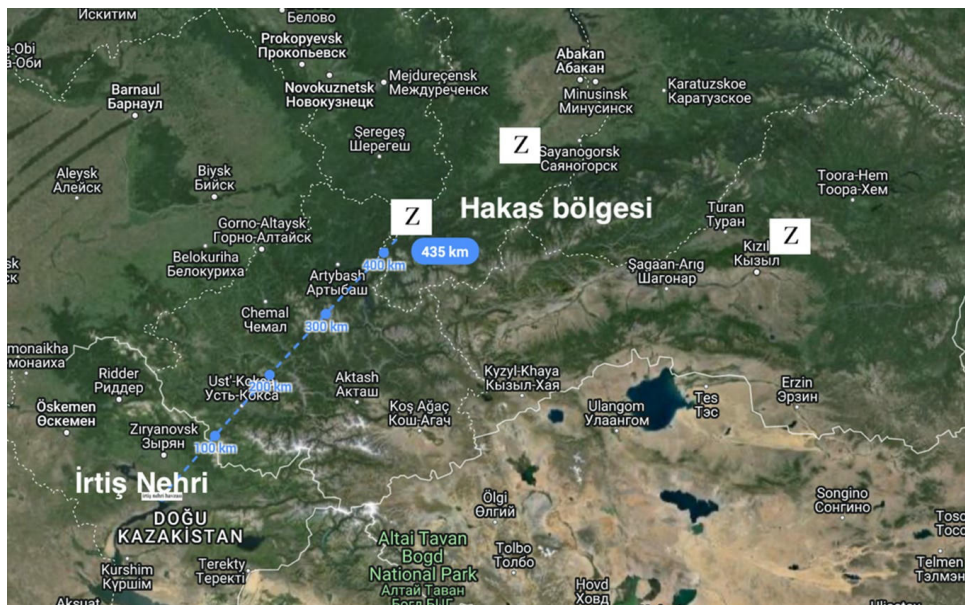
Resim 2

Günümüzde azak grubu konuşan Türk boyları ve İdil havzası

Resim 3

Hakas bölgesi ve İrtiş havzasının uzaklığı

Sonuç

Türk dili tarihi bir bütün olarak ele alındığında dil içi ilişkiler başta göçler ve savaşlar olmak üzere ticari, kültürel ve dinî ilişkilerden dolayı tarihsel olarak çok karmaşık bir fenomendir. İlişkilerin boyutu her zaman tek boyutlu olmamıştır. Bazen Oğuzlar ve Kıpçaklar gibi büyük boyların göç hareketleri görece daha ufak boyları etkilemiş ve lehçe karışmasına sebep olmuştur. Bazen izole bölgelerde kalan (Halaç, Sarı Uygur, Füyü Kırgırları) Türk boyları daha eskicil biçimleri muhafaza etmiştir. Bazen de kaybolan bir boyun bazı dilsel özellikleri bir başka boyun konuştuğu lehçeye karışarak alt katmanlarda varlığını sürdürmüştür.

Bu çalışmada -normal şartlarda- Harezm bölgesinde görülmemesi gereken bir ses değişimi (Eski Türkçe /d/ > Harezm Türkçesi /z/) üzerinde durulmuştur. Anonim Tefsir’de 25 kelime ve 53 örnekte, Kıyasü’l-Enbiyâ’da 24 kelime ve 61 örnekte görülen bu değişimin nedenleri araştırılmaya çalışılmıştır. Bu durum için birkaç olası açıklama düşünülebilir:

- Harezmi Türkçesinde bu değişim yoktur. Ancak ses değişiminin asıl nedeni eserlerin müstensihlerinin Kâşgarlı'nın bahsetmiş olduğu Suvar, Yimek, Bulgar ve bazı Kıpçak, boylarından geliyor oluşu ve kendi ağız özelliklerini eserlere yansıtması olabilir. Bu durum Harezmi Türkçesinin karakteristiğinden ziyade *azağ* lehçesi özellikleri gösteren bir 'diyalekt sızması' olarak tanımlanabilir.
- Rabguzî'nin yaşadığı dönemde piyasada dolaşan kitaplardan bazıları günümüze ulaşamamıştır. Rabguzî eserini hazırlarken İdil ya da İrtiş havzasında *azağ* lehçesiyle yazılmış ancak günümüze ulaşmayan

kopyalardan veya söylentilerden faydalanmış olabilir. Bu bölgelerde yazılmış bilinmeyen kopyalar zaman içerisinde kaybolmuştur ve kaybolmadan önce müstensihler tarafından çoğaltılırken eski özelliklerin olduğu gibi yeni kopyalara aktarılmış olabilir.

- Uzak bir ihtimal de bu eserlerin günümüze ulaşmayan kopyalarının İrtiş havzası civarında veya İdil havzasında /z/ lehçesini yansıtan biçimlerinin olduğudur.

Harezmi Türkçesi grameri o dönemde yazılan eserlerin günümüzdeki metin yayınları sayesinde ortaya konulabilmektedir. Harezmi bölgesi gibi Türk tarihinde boyların iç içe geçtiği bir coğrafyada yoğun lehçe temaları lehçe içi homojenliği ortadan kaldırmaktadır. Dönem eserlerinde görülen standart dışı olarak kabul edilebilecek /d/ > /z/ değişimi örnekleri bu çalışma aracılığıyla gösterilmeye çalışılmıştır. Buna benzer diğer standart dışı unsurların tespit edilmesi Harezmi Türkçesinin diğer lehçeler ile ilişkisini ortaya koyması ve diyalekt sızmalarını göstermesi bakımından son derece önemlidir. Bu tip çalışmalar ile lehçe ve ağız farklılıklarının ortaya çıkarılması Harezmi Türkçesini daha iyi anlamak adına faydalı olacaktır.

Sonuç olarak Kâşgarlı Mahmud'un dikkat çektiği ve DLT'de Suvar, Bulgar, Kıpçak ve Yimek lehçelerinde sadece altı örnek ile tanımlanan *azağ* lehçesine ait başkaca kelimelerin olduğu ve hatta İdil havzasında *azağ* lehçesi ile günümüze ulaşamayan eserlerin yazılmış olabileceği teorik olarak mümkündür. Ancak bugünkü bilgilerimize göre Türk dilinin herhangi bir tarihi döneminde *azağ* lehçesiyle yazılmış bir eser bilinmemektedir. Ayrıca İdil-İrtiş havzalarının bağlantısı üzerine tekrar düşünmek dil tarihindeki lehçe içi ilişkileri anlamaya yardımcı olacaktır.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri	Fatih Kurtulmuş (Dr. Öğretim Üyesi)
Author Details	¹ Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ardahan, Türkiye 0000-0002-3259-5710 kurtulmusfatih@hotmail.com

Kaynakça | References

- Ağca, Ferruh. "Dîvânü Lügati't-Türk'ün Ses-Yazım Özellikleri". *Kâşgarlı Mahmud Kitabı* içinde, Editör F. Sema Barutcu Özönder. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008.
- Argunşah, Mustafa, Gülden Sağol Yüksekaya ve Özcan Tabaklar. *Karahanlıca, Harezmi, Kıpçakça Dersleri*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2011.
- Ata, Aysu. *Çağatay Türkçesinin İlk Devresi Harezmi-Altın Ordu Türkçesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2016.
- . *Rabgûzî Kısasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) Giriş-Metin-Dizin*. C. 1. 2 C. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2019.
- . *Rabgûzî Kısasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) Giriş-Metin-Dizin*. C. 2. 2 C. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2019.
- Berbercan, Mehmet Turgut. *Çağatayca Gülistan Tercümesi [Gülistan-ı Türki] (Giriş-Gramer-Metin-Notlar-Dizin-Tıpkı Basım)*. Ankara: Hâkim Yayınları, 2013.
- Boeschoten, Hendrik ve O'Kane, John Ed. *Al-Rabghûzî, The Stories of The Prophets (2 Vols.): Qışaş Al-Anbiyâ: An Eastern Turkish Version (Second Edition)*. Leiden | Boston: Brill, 2015. <https://doi.org/10.1163/9789004294837>.
- Boeschoten, Hendrik. "Chaghatay". *The Turkic Languages* içinde, Editör Lars Johanson ve Éva Ágnes Csátó Johanson, 160-73. New York: Routledge, 2022.
- Borovkov, Aleksandr Konstantinoviç. *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2002.
- Caferoğlu, Ahmet. *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Enderun, 1984.
- Cin, Ali. "Rabguzi'nin Kısasü'l Enbiyasının Tahran Nüshası". *Journal of Turkish Studies* Volume 5 Issue 1, (2010): 237-45. <https://doi.org/10.7827/Turkishstudies.1142>.

- Dankoff, Robert ve James Kelly. *Mahmud El-Kâşgârî: Compendium Of The Turkic Dialects*. C. 1. Harvard: Harvard University Press, 1982.
- Demirci, Ümit Özgür ve Sibel Karslı. *Kutb'un Husrav u Şîrin'i: Dizin*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2014.
- Doğan, Cihan. *XIV-XV. Yüzyıl Tarihi Türk Yazı Dillerinde Lehçe Karışmaları*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2022.
- Durgut, Hüseyin. "Şeyh Süleyman Efendi Buhari Lügat-ı Çağatay ve Türki-i Osmanî (Cild-i Evvel) Adlı Eserin Transkripsiyonu". Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995. Ulusal Tez Merkezi (42555).
- Durukoğlu, Gökçen. *Dîvânü Lugâtî't-Türk'e 11. Yüzyıl Türk Dili Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2022.
- Eckmann, János. "Doğu Türkçesinde Bir Kur'an Çevirisi (Rylands Nüshası)". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 15 (1967): 51-69.
- . "Harezmi Türkçesi". *Tarihi Türk Şiveleri* içinde, Editör Mehmet Akalın, 173-210. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1998.
- . *Nehcü'l Ferâdis*. 3. Bs. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2004.
- Eker, Süer. "Kâşgarlı Mahmud ve Ses Bilgisi". *Doğumunun 1000. Yılı Dolayısıyla Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Sempozyumu (17-19 Ekim 2008)*. Rize: Rize Üniversitesi, 2008.
- Ekşioğlu, Serap. "Harezmi Türkçesi". *Tarihi Türk Lehçelerinin Ses Bilgisi* içinde, Editör Ümit Hunutlu, Gül Yılmaz Çal ve Serap Ekşioğlu, 217-88. Ankara: Akçağ, 2023.
- Eraslan, Kemal. *Mevlâna Sekkâkî Divanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1999.
- Ercilasun, Ahmet Bican. *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2006.
- Ercilasun, Ahmet Bican, ve Ziyat Akkoyunlu. *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâtî't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2014.
- Erdal, Marcel. *A Grammar Of Old Turkic*. Leiden: Brill, 2004.
- Ersoy, Gülser. "İran Asitan-ı Kuds-i Razavî Kütüphanesi 1007 Numaralı Satır Altı Kur'an Çevirisi: I-X. Cüzler (İnceleme-Metin-Sözlük-Dizin)". Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 2017. Ulusal Tez Merkezi (463370).
- Findley, Carter Vaughn. *Dünya Tarihinde Türkler*. İstanbul: Kitap yayınevi, 2008.
- Golden, Peter Benjamin. *Dünya Tarihinde Orta Asya*. İstanbul: Ötüken, 2018.
- . "The Turkic Peoples: A Historical Sketch". *The Turkic Languages* içinde, Editör Lars Johanson ve Éva Ágnes Csató Johanson, 16-29. New York: Routledge, 1998.
- . *Türk Halkları Tarihine Giriş*. İstanbul: Ötüken, 2013.
- Gözütok, Avni. "Rabgûzî, Kısasu'l-Enbiyâ: XIX. Yüzyıla Ait Bir Kazan Yazması". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 15, no 37 (2008): 1-29.
- İzgi, Özkan. *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken, 2016.
- Karaağaç, Günay. *Türkçenin Ses Bilgisi*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2010.
- Karagözlü, Savaş. *İbnü Mühennâ Lügati: Kitâb Hilyetü'l-İnsân ve Helbetü'l-Lisân: (Metin-Dil Özellikleri – Dizin)*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2018.
- Karasoy, Yakup. *Şiban Han Dîvânı: İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998.
- Kaya, Önal. "Ali Şir Nevayî 'Fevayidü'l-Kiber' (İnceleme-Metin-Dizin)". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989. Ulusal Tez Merkezi (10826).
- Köprülü, Mehmet Fuad. "Çağatay Edebiyatı". *İslam Ansiklopedisi* içinde, 3:270-323. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1945.
- Kurtulmuş, Fatih. "Tansuknâme-i İlhânî (Giriş-Metin-Notlar-Sözlük)". Doktora Tezi, Ardahan Üniversitesi, 2020. Ulusal Tez Merkezi (644979).
- Lee, Joo-Yup. *The Turkic Peoples in World History*. New York: Routledge, 2023.
- Lee, Joo-Yup ve Shuntu Kuang. "A Comparative Analysis of Chinese Historical Sources and Y-DNA Studies with regard to The Early and Medieval Turkic Peoples". *Inner Asia* 19, no 2 (2017): 197-239.
- Menges, Karl Heinrich. *Türk Dilleri ve Halkları Türklük Araştırmalarına Giriş*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2020.
- Onur, Samet. *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*. Ankara: Akçağ, 2023.
- . "Harezmi Türkçesi Özellikleri Gösteren Sifatü'l-Kıyâmet Risalesi ve Harezmi Türkçesi Üzerine Yeni Bir Teori". *Çukurova Üniversitesi Türkojî Araştırmaları Dergisi* 6, no 2 (2021): 907-46. <https://doi.org/10.32321/Cutad.918401>.
- . "Harezmi Türkçesinin İdil Boyundaki Tarihî Seyri ve Nasihatü's-Sâlihîn (İnceleme-Tenkitli Metin-Aktarım-Dizin-Tıpkıbasım)". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2023. Ulusal Tez Merkezi (812182).
- Ölmez, Mehmet. "Eski Türkçe d ve Türkçedeki Sıra Dışı Gelişimi". Editör Şerife Özer ve Michael Knüppel. *Journal of Turkish Studies, Special Edition II: Uigurica, Buddhica, Manichaica, Mongolica et Varia Turcica in Honor of Klaus Röhrborn for His 85th Birthday Essays Presented by Colleagues, Friends and Students, Special Edition vol: 2* (2023): 223-28.
- Özkan, Murat ve Karakulak, Mesut, Ed. *Türk'ün Türk'le Savaşı: Asya'dan Anadolu'ya Türkler Arasındaki İktidar Mücadelesi*. İstanbul: Kronik Kitap, 2023.
- Öztürk, Abdulkadir. "Harezmi Türkçesi Bir Geçiş Dönemi Türkçesi Midir?" *Orta Türkçe Döneminin İlk Evresi: Sorunları ve Çözüm Örnekleriyle Harezmi Türkçesi* içinde, Editör Yaşar Şimşek, 167-76. 1708. Ankara: Akçağ, 2021.

- Sağol, Gülden. *An Inter-Linear Translation of The Qur'an into Khwarazm Turkish: Introduction, Text, Glossary And Facsimile*. Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 1995.
- Samoyloviç, Aleksandr Nikolayeviç. "Orta Asya Edebi Türkçesinin Tarihine Dair". Çeviren Abdülkadir İnan. *Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yıllık Çalışmaları Cilt 1'den Ayrı Basım*, 1942, 74-94.
- Savelyev, Alexander. "A Bayesian Approach To The Classification Of The Turkic Languages". *The Oxford Guide to the Transeurasian Languages* içinde, Editör Martine Robbeets ve Alexander Savelyev, 115-24. Oxford University Press, 2020. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198804628.003.0010>.
- Schönig, Claus. "Modern Türk Dillerinin Eş Zamanlı Tasnifi ve Tarihsel Yönleri". Çeviren İsa Sarı. *Dil Araştırmaları* 12, no 12 (2013): 221-57.
- Sertkaya, Ayşe. "Horezm Türkçesi ile Hazret-i Muhammed Menkıbeleri". *Journal of Turkish Language and Literature* 45, no 45 (2013): 211-50.
- Sims-Williams, Nicholas. "Soğd Ses Sistemi ve Uygur Alfabesinin Kökeni". Çeviren Feryal Korkmaz ve Berker Keskin. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 57, no 57 (2017): 259-69. <https://doi.org/10.26561/iutded.369178>.
- Şimşek, Yaşar, Ed. *Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi: Meşhed Nüshası [293 No.]*. Giriş-Metin-Dizin. Akçağ Yayınları. Ankara: Akçağ Yayınları, 2019.
- . *Harezmi Muhabbet-Nâme*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2024.
- . "Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sının Paris Nüshası ve Klasik Devir Sonrası Çağatay Türkçesinde Mahallileşme". *Prof. Dr. Bilgehan Atsız Gökdag Armağanı* içinde, Editör Osman Karatay, 559-78. Ankara: Akçağ Yayınları, 2023.
- . "Tarihi Diyalektoloji Araştırmalarında Yöntem Sorunları: Harezmi Türkçesi ve 'Kıpçakça'". *Orta Türkçe Döneminin İlk Evresi: Sorunları ve Çözüm Örnekleriyle Harezmi Türkçesi* içinde, Editör Yaşar Şimşek, 177-203. Akçağ Yayınları. Ankara: Akçağ, 2021.
- Togan, Ahmed Zeki Velidi. *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- . "Harezmi'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler". *Türkiyat Mecmuası* 2 (1928): 315-46.
- Togan, Zeki Velidi. *Horezm Kültürü Vesikaları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1951.
- Tolstov, Sergey Pavlovich. *Scythians of the Aral Sea and Khorezm*. Moskova, 1960. Aktaran İzgi, Özkan. *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017.
- Toparlı, Recep ve Mustafa Argunşah, Ed. *Mu'înü'l-Mürîd: İnceleme, Metin, Çeviri, Dizin, Tıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2008.
- Topsakal, İlyas. *İdil Bulgarları ve İslamiyet*. İstanbul: Ötüken, 2019.
- Uğurlu, Mustafa. "Harezmi Türkçesiyle Yazılmış Dini Bir Risale". *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1986, 197-220.
- Usta, Halil İbrahim. "XIII. Yüzyıl Doğu Türkçesiyle Yazılmış Anonim Kur'an Tefsirinin Söz ve Şekil Varlığı". Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1989. Ulusal Tez Merkezi (10886).
- Yaman, Ümran. "Doğu Türkçesi ile Yazılan Sırâcü'l-Kulûb (Gramer-Metin-Çeviri-Dizin)". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2016. Ulusal Tez Merkezi (434491).
- Yüce, Nuri. *Mukaddimetü'l-Edeb*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993.
- Zülfikar, Hamza. "Çağatayca Bir Kur'an Tefsiri". *Türkoloji Dergisi* 6, no 1 (1974): 152-95.